

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

מופק בסיוע של:
ההסתדרות הציונית העולמית
המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות

חֵמְדָּה יָמִימָה

HEMDAT YAMIM

לך לך תשיע פרשת שבוע

יְדַע תִּדְעַ

הרב יוסף כרמל, ראש כולל "ארץ חמדה"

בברית בין הבתרים "מבשר" הקב"ה לאברהם:

"וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תִּדְעַ כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעַנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" (בראשית ט"ו ג).

חז"ל ואחריהם הראשונים והאחרונים, ניסו להסביר את השימוש דווקא בביטוי זה וכן את פשר הכפילות.

המדרש מבקר את אברהם על שאלתו המופיעה כמה פסוקים קודם לכן:

"וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי יְקֹנֶךָ בְּמָה אֲדַע כִּי אֵיךְ שָׁנָה" (שם, ח).

וז"ל: "עם חסיד תתחסד ... ועם עקש ... ר' יהודה פתר קריא באברהם אבינו בשעה שבא בחסידות הקב"ה בא עמו בחסידות, ... בשעה שנתברר על עסקיו הקב"ה בירר לו את עסקיו... אימתי נתברר על עסקיו, בשעה שאמר במה אדע כי אירשנה ... מה כתיב תמן, ידע תדע כי גר יהיה זרעך".

בעקבות זה מפרש החזקוני: "ידע תדע באותו לשון שחטא לומר במה אדע, נקנס על זרעו גרות מדה כנגד מדה".

לא ברור במה בדיוק חטא אברהם. ניתן להסביר בפשטות שבקשת ההוכחה היא בעיה של אמונה. אבל לפי הסבר זה לא ברורה לשון המדרש ומדוע יש כאן בעיה של בירור "בשעה שנתברר על עסקיו" מול בעיה של תמימות? אולי צריך להסביר כי אברהם כבר שאל בתחילת הפרשה:

"וַיֹּאמֶר אֲבְרָם הֲלוֹא נִתְּנָה זְרַע וְהִנֵּה בֶן בֵּיתִי יוֹרֵשׁ אֹתִי" (שם, ב-ג).

הקב"ה השיב לו "לא יירשך זה כי אם אֲשֶׁר יֵצֵא מִמֶּעֶיךָ הוּא יִירְשֶׁךָ" (שם, ד).

לאחר מכן מבטחו הקב"ה על הארץ:

"וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי אֲבִי יְקֹנֶךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאוּר כַּשְׁדִּים לָתֵת לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ" (שם, ז).

אברהם, לפי דעה זו מנסה לנצל את ההזדמנות כדי לשאול שוב בעקיפין: "מי יהיה היורש? הוא משתמש בשרש "ידע" כדי לרמוז זאת, שהרי שורש זה משמש במקרא גם לתאור קשר אישות שתוצאותיו הולדה (בראשית ד' א, עיינו גם שם י"ט לג, לה ל"ח ל"ט ו, ח ואכמ"ל).

הקב"ה מוכיח את אברהם: "יְדַע תִּדְעַ כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ". לא מספיק להאמין באופן כללי. הנסיון לקבל תשובה ברורה והבטחה מפורשת הכוללת פרטים מדויקים, גם היא בבחינת חוסר אמונה, קל וחומר אם הדרך לקבלת האינפורמציה איננה במישרין כי אם בעקיפין.

מצאנו גם כיוון אחר לעומת דעות אלה: אברהם לא חטא בשאלתו ותשובת הקב"ה איננה בבחינת עונש.

בעל "בית הלוי" מסביר את שאלתו של אברהם "בְּמָה אֲדַע" בדרך הבאה. הרי יש חשש שבניו יחטאו וממילא יפסידו את זכותם על

הארץ. ענה לו הקב"ה באותה לשון: "יְדַע תִּדְעַ כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ". הקב"ה ינהג עם בניו של אברהם בדרך חדשה: "אמר לו הנהגה חדשה שיתנהג עם ישראל, שלא כמו שנהג עם הכנענים, דמאריך שלוותם עד שתתמלא סאתם ואח"כ מאבדם, רק יענישם בגלות ושיעבוד על חטאם תיכף, כדי שלבסוף תתקיים ההבטחה". לפי הסבר זה יש בשורה חיובית בהודעה יְדַע תִּדְעַ.

נכדו, הגרי"ז סולוביצקי, מפרש בחידושו אף הוא בדרך חיובית ומוצא כדרכו רמז הלכתי משפטי בדברים אלה. וז"ל: "ונראה דבאמת היו ב' ענינים במה שנאמר לאברהם כי גר יהיה זרעך וכו', א' היתה זו נבואה שנאמר לו מה שיקרה עם זרעו, וב' היה זה תנאי בברית ובהבטחה שהבטיח לו הארץ דע"י שיהי הזרעו בארץ לא להם ע"י גופא הוא שיזכו בארץ... דגזירת "כי גר יהיה זרעך" הוא בגדר פירעון ותשלומים, תמורת המתנה שנתנה לו הארץ. וזהו ביאור הלשון "ידוע תדע" דכשאדם חותם על שטר צריך הוא לדעת מה שכתוב בו. ומשום כך נאמר בנבואה זו הלשון ידיעה משום שנוסף על הנבואה היה כאן בזה התחייבות והסכם בין ב' צדדים וצריכים ב' הצדדים לידע על מה הסכימו".

כלומר, יש כאן גם נבואה אבל גם הסכם בין הקב"ה ובין עם ישראל, שתמורת ירושת הארץ ישלם עם ישראל בגלות. כיון שהסכמים צריך לכבד, היציאה לגלות מבטחה את ירושת הארץ.

הדגשה ידוע תדע מלמדת אותנו שני דברים: א. יש כאן גם נבואה וגם הסכם.

ב. אנו למדים כי החותמים על הסכם צריכים להבין אותו יְדַע תִּדְעַ.

בין לשיטה זו ובין לשיטה זו, אנו מצפים להתקיימות שתי הנבואות המופיעות בפרשיה זו:

"הֲבֵט נָא הַשְּׂמִימָה וְסִפֵּר הַכּוֹכָבִים אִם תּוּכַל לְסַפֵּר אֹתָם וַיֹּאמֶר לוֹ כֹּה יִהְיֶה זְרַעְךָ",
"לְזַרְעֶךָ נִתְּנִי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת".

לע"נ רבי יעקב בן אברהם ועיישה סבג	לע"נ הרב אשר וסרטייל ז"ל נלבי"ע ט' כסלו תשס"ט
---	---

ERETZ HEMDAH

5 Ha-Mem Gimmel St. P.O.B 36236 Jerusalem 91360

Tel: 972-2-5371485 Fax: 972-2-5379626

Email: info@eretzhemdah.org

www.yeshiva.org.il

ארץ חמדה ע"ר

רח' המ"ג 5 ת.ד. 36236 ירושלים 91360

טל' 02-5371485 פקס: 02-5379626

web-site: www.eretzhemdah.org

ניתן לקרוא את הדברים גם באתר האינטרנט

חמדת הדף היומי עיונים בשולחן ערוך - חושן משפט, לאור הדף היומי

ז' - יג' חשוון, בבא בתרא סה-עא

טוענים ליתומים (ע עמוד ב)

הרב עופר לבנת

לע"נ סבתנו מלכה טויבע בת הרב יעקב לייב

ישנם מצבים בהם הנתבע אין לו יכולת להשיב על טענות התובע. אחד המקרים הנפוצים הוא כאשר אדם מת, ובא אדם ותובע את היורשים בטענה שהמוריש היה חייב לו כסף, והוא רוצה לגבות את החוב מהירושה. אילו המוריש היה חי, יתכן שהיה משיב על טענות התובע. אך היורשים אינם יודעים מהעניין ואין להם יכולת להתגונן. במקרה כזה, הגמרא אומרת שטוענים ליתומים - כלומר, בית הדין טוען עבור היורשים מה שהמוריש היה יכול לטעון אילו היה חי.

השבוע בדפי הדף היומי, הגמרא (ע עמוד ב) דנה במקרה שכזה. הנדון הוא אדם שהפקידו אצלו סכום כסף והוא מת. המפקיד תובע מהיורשים את סכום הפיקדון ומביא ראיה על כך שהפקיד אצל מורישם סכום זה. הגמרא אומרת, שכיון שאילו הנפקד היה חי הוא היה יכול לטעון שהוא כבר החזיר את הפיקדון למפקיד והיה נאמן בכך, גם עתה בית הדין טוען עבור היורשים שמורישם כבר החזיר את הפיקדון למפקיד.

הראשונים דנו במקרה שישנה הוכחה שהנפקד לא החזיר את הפיקדון למפקיד. לכאורה, גם במקרה זה, אילו הנפקד היה חי, הוא היה יכול לטעון שהפיקדון אבד ממנו באונס ולהיפטר מתביעת הפיקדון. אם כן, נשאלת השאלה אם בית הדין יטען ליורשים שהפיקדון נאנס מידי הנפקד?

לדעת בעלי התוספות (ד"ה מ"ד) בית הדין לא יטען עבור היורשים שהפיקדון נאנס מידי מורישם. הסיבה לכך היא, שאין זה שכיח שפיקדון יאבד באונס. בית הדין טוען עבור יורשים רק טענות שכיחות. שהפיקדון הוחזר למפקיד זהו דבר שכיח, לכן בית הדין טוענים זאת עבורם. אך שהפיקדון אבד באונס זה אינו שכיח ואין בית הדין טוענים זאת עבור היורשים. רק אם הנפקד לפנינו והוא טוען זאת אז מקבלים את טענתו.

הרמב"ן (מלחמות ד' דף לו עמוד א בדפי הרי"ף) חולק על בעלי התוספות. לדעתו כל טענה שהמוריש היה יכול לטעון, טוענים עבור היורשים, אפילו אם אינה שכיחה. לכן, לדעתו, גם אם יש הוכחה שהפיקדון לא הוחזר, עדיין בית הדין יטען עבור היורשים שהפיקדון נאנס מידי מורישם.

סיכום ופסיקה:

השולחן ערוך (חו"מ קח, ד) מביא את שתי הדעות, את דעת התוספות שבית הדין אינו טוען ליורשים טענות שאינם שכיחות, ואת דעת הרמב"ן שבית הדין טוען עבור היורשים גם טענות שאינם שכיחות. הש"ך (שם ס"ק ח) פוסק כדעת הרמב"ן. אולם בכמה מקומות (לדוגמה סימן סב ס"ק טו) פסק הש"ך שטענה שאינה שכיחה כלל, גם לדעת הרמב"ן אין טוענים עבור היורשים.

ארץ אגדה

הרב מרדכי הוכמן

המת בתקופת גוג - ועונשו!

יחזקאל מנבא שבאחרית הימים ישראל יתקבצו לארצם - וישבו בה לבטח ויהיו בעלי קנין. לאחר מכן יגיעו גוג וגויים רבים כדי לכבוש את ארץ ישראל ולקחת את רכושם. הקב"ה ימטיר אש על הגויים. ישראל ישתמשו בכלי הנשק של הגויים כחומר בערה במשך שבע שנים. אחר כך ישראל יקברו את המתים במשך שבעה חודשים. לבסוף גוג והגויים יזכו לקבל קבר בישראל (יחזקאל ל"ט, ו-יד):

"וַיִּשְׁלַחְתִּי אֶשׁ בְּמִגּוֹג וּבְיִשְׁבֵי הָאֲרָצוֹת... וַיֵּצְאוּ יִשְׂרָאֵל וּבְעָרוֹ וְהִשְׁתַּחֲוּ וַיִּשְׁקוּ וַיִּמְגְּנוּ... וּבְעָרוֹ בְּהֵם אֶשׁ שִׁבְעָ שָׁנִים... וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא אֲתָנוּ לְגוֹג מְקוֹם שֵׁם קָבָר בְּיִשְׂרָאֵל גַּי הַעֲבָרִים קְדַמַּת הַיָּם וְחִסְמַת הַיָּם אֶת הָעֲבָרִים וְקָבְרוּ שֵׁם אֶת גּוֹג וְאֶת כָּל הַמּוֹנֵי וְקָרְאוּ גַי הַמּוֹן גּוֹג... וְאֲנִשִּׁי תְּמִיד יִבְדִּילוּ עֲבָרִים בְּאַרְצָה מְקַבְּרִים אֶת הָעֲבָרִים אֶת הַנּוֹתְרִים עַל פְּנֵי הָאָרֶץ לְטַהֲרָהּ מִקְצָה שְׁבַעַה חֳדָשִׁים יִחְקְרוּ:

בתלמוד ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ח) מובאת דרשה מפליאה לגבי תקופת מלחמת גוג:

"אמר רבי יונה בשם רבי חמא בר חנינא: המת בשבע שני גוג - אין לו חלק לעתיד לבוא!"

דברי הירושלמי תמוהים, מדוע אדם זקן שלא זכה להאריך ימים ולעבור את כל "שבע שני גוג" - לא יזכה לחלק בעולם הבא? כדי להבין את דברי הירושלמי צריך להקדים ולעייין בדברי רבנו סעדיה גאון בהביאו את מסורת חז"ל ביחס לעולם הבא.

רבנו סעדיה גאון ומסורת הנביאים על העולם הבא

וזו לשון רבנו סעדיה גאון בספרו "אמונות ודעות" (מאמר תשיעי - אות ד):

"מסרו קדמונינו ז"ל מפי הנביאים ע"ה כי משול העולם הזה לגבי העולם הבא כפרוזדוד לגבי טרקלין המלך, ... וגם כאשר תרגמו לנו את התורה - מפי הנביאים ע"ה - בארו בתרגומה שיחיה משה רבינו ע"ה ויעמוד בראש. שכך תרגמו וַיִּרְא רֵאשִׁית לוי' - וְאֶתְקַבַּל בְּקֶדְמֵי־תֵא דִילִיָּה, אַרְי תִּמְן בְּאַחַסְנִתְיָה מִשֶּׁה סִפְרָא רַבָּא דִּישְׁרָאֵל קְבִיר'. ואמרו בפירוש גם על חיי העולם הבא בתרגום 'יְחִי רֵאשִׁית וְאֵל יָמֹת' - 'יְחִי רֵאשִׁית בְּחַיֵּי עֲלָמָא, וּמֹתָא תִּנְיָנָא לֹא יָמֹת'. "

העולם הבא מרומז בברכותיו של משה רבנו לשבט גד¹ ולשבט ראובן. ההתייחסות מפורשת יותר בברכה לראובן. הכתוב אומר 'יְחִי רֵאשִׁית וְאֵל יָמֹת' והתרגום מבאר שראובן לא ימות פעם שניה. רבינו בחיי מסביר: "כי משה התפלל על השבט (ראובן) שיזכה לחיות חיי עד"; כלומר שיזכה לחיי העולם הבא.

מדוע משה הוצרך להתפלל ששבט ראובן יזכה לעולם הבא? מדוע היתה מחשבה שהם לא יזכו לכך? מדוע משה מתייחס לעולם הבא - דווקא כאשר הוא מברך את שבט גד ואת שבט ראובן?

במאמר "**האם משה נקבר אצל רשעים**" התברר שמשה גילה יחס שלילי לדרך ששבטי גד וראובן בחרו בה; ולכן הוא ראה צורך לפצות אותם בברכותיו. נחזור בקצרה על עיקרי הדברים.

המשמעות הסמלית של קברות התאוה

בספר במדבר (יא) מסופר שבני ישראל התאוננו על מצבם והם נענשו ובערה בהם "אש", המקום נקרא "תבערה". לאחר מכן ישראל חזרו והתאוו לבשר, משה הצטווה להודיע להם שהם יאכלו בשר במשך חודש ימים. אולם לאחר מכן מסופר שהם מתו מייד כשהם נגסו מהבשר - ומשה קרא למקום בשם "קברות התאוה". הפרשיה מעוררת קושי. היתכן שד' יטה בעם ישראל?! היתכן שד' ציווה להודיע לעם שהם יאכלו בשר עד שיימאסו באכילתו; אך בסופו של דבר הוא המית אותם מייד כשאכלו מהבשר!?

חז"ל מרמזים שאין סתירה בין ההבטחה לבין מימושה, מפני שמדובר בתיאור האירוע דרך "משקפיים" שונות. בילקוט שמעוני (תורה, תשלב) נאמר "מימיהם לא חטאו חטא גמור ולא לקו מכה גמורה". החטא של "התאוה" לא היה חטא גמור; ולפיכך הם לא נענשו ב"מכה גמורה" - הם לא בערו ממש והם לא מתו ונקברו ממש. הקב"ה השפיע עליהם בשר בכמות עצומה במשך חודש ימים עד שהם מאסו באכילתו. מתוך שהם מאסו באכילתו, הם זכו לקבל את ה"משקפים הגבוהות" של משה רבנו. הם שבו והתבוננו באמצעות "המשקפיים" האלו כיצד נראתה אכילתם בתקופה הקודמת; והם ראו לנגד "עיניהם" - אנשים שהקב"ה היכה אותם ב"שיגעון" של "תאוה"; אשר כבר כשהם נגסו בבשר הם היו נחשבים ל"מתים".

ההשגה הגבוהה התגלתה לישראל כבר במקום שנקרא "תבערה". בני ישראל זכו ל"ראות" שם שמי ש"מתאוננים" על המן - "בוערים" ב"אש" של "תאוה" שהקב"ה שילח בס. הגילוי של "קברות התאוה" שבא לאחר מכן - הוסיף שלב חשוב של "קבורה".

משה הודיע שם לישראל שהעולם חייב את "המתים" האלו! ללא האנשים המוכים בתאוות האוכל הטעים והעלאת רמת החיים - העולם לא היה מתפתח!! משה בחן יחד עם ישראל את המקומות (=התפקידים) שקיימים בעולם. ישראל הסכימו ליטול לעצמם את המקומות (=התפקידים) שמתאימים לאנשים "החיים" - שהוגים בתורה ומתנזרים מתאוות העולם הזה. ואילו את המקומות (=התפקידים) שמתאימים לאנשים "המתים" הם הותירו לגויים; כדי שהגויים "המתאווים" - "יקברו שם" במשך שנות חייהם ויעסקו בפיתוח הגשמי של העולם. משה קרא למקום שישראל זכו להגיע להשגה הזו בשם "קברות התאוה". בסופו של דבר משה הסכים שיהיו גם אנשים מישראל בתפקיד של "המתאווים", וכדלקמן.

הארץ הטמאה - ודברי הסיום של משה

לכאורה, סתירה נוספת שקשורה למיתה וקבורה - מצויה ביחס לקברו של משה. משה מת במקום גבוה ב"הר נבו", אולם התורה מספרת שהוא נקבר במקום נמוך ב"גיאי". במאמר "**האם משה נקבר אצל רשעים**" התבאר שמשה כינה את כל עבר הירדן המזרחי בשם ה"גיאי"; כדי להפנים בקרב ישראל שזהו מקום "נמוך" שנועד עבור הגויים שאמורים לרדוף אחרי העושר והחיבור לארציות.

בני גד ובני ראובן לא הושפעו מהאמצעים החינוכיים של משה. למרות הכל, הם רצו להרבות עושרם ולהישאר בעבר הירדן המזרחי. כיון שבסופו של דבר משה נעתר לדרישתם. לכאורה, היתה בכך נסיגה מההשגה הגבוהה של "קברות התאוה". שם - התפקיד של המתאווים נועד עבור הגויים בלבד; ואילו כאן משה הסכים שיהיו גם בעם ישראל אנשים שיעסקו בתפקיד של המתאווים. אכן שאר השבטים ראו בכך נסיגה. המקום (=תפקיד) ששבטי גד וראובן נטלו לעצמם נחשב על ידי שאר השבטים ל"יבית קברות", ולפיכך, ארצם היתה נחשבת בעיני שאר השבטים - לארץ "טמאה" (יהושע כב, יט).

בסיום חייו משה פעל באופן שלכאורה - אינו עולה בקנה אחד עם כינויי הגנאי האלו. בנבואת ישעיה (נג, ט) נאמר: "וַיִּתֵּן אֶת רְשָׁעִים קְבָרוֹ וְאֶת עֲשִׂיר בְּמֹתָיו..."; וחז"ל מבארים שהנבואה הזו מתייחסת למשה². משה הסכים להיות במותו (בְּמֹתָיו) - בצד של הרודפים אחרי 'העושר' (וְאֶת עֲשִׂיר). משה לא ביקש שיעבירו את עצמותיו לצד המערבי, והוא הסכים שהקבר שלו יהיה בצד של ה'רשעים' שמקומם בחיים הוא ב"קברות" - בעלי התאוה". תרגום יונתן מרמז שמשה בחר להיקבר שם; כדי לגלות שהעוון הסמלי של פעור (הרדיפה אחר הגשמיות) מוגדר כ"עוון" - לצורך שימוש פנימי בלבד. משה השתמש בכינויי גנאי כלפי "רודפי העושר", כדי לחסום את המתלבטים מלהצטרף אליהם. אולם צריך שיהיו גם בישראל "רודפי העושר", והם אינם "רשעים ממש" - שלא ראוי היה שייקבר אצלם.

מתוך כך שמושה רמז על העולם הבא דווקא בברכותיו לשבטי גד וראובן - אנו למדים מכך על יסוד חינוכי נוסף. משה חינך את ישראל שמי שמתאוה לרדוף אחרי העושר ולא ירצה לעבור את הירדן - לא יזכה לחיות לעולם הבא. אולם לפני מותו משה הודיע שבני גד ובני ראובן - יחיו לעולם הבא.
כיצד ניתן לפשר בין סיום כזה של התורה - לבין מה שמושה חינך את ישראל לפני כן?

נבואת גוג ומגוג ו"קברות התאוה"

נבואת גוג ומגוג מגלה שדברי הסיום של משה הם "תורה גבוהה מאוד" - שצריך להתעלם ממנה כדי להתקדם בשלבי הגאולה. צריך לחזור לשלבים הראשונים של "תבערה" ושל "קברות התאוה"; כאשר התפקיד של "המתאוים" - נועד לגויים בלבד. קיים קשר בין המסופר בתורה על "המתאוונים" ו"קברות התאוה" לבין מה שיארע בתקופת גוג ומגוג!!
א. המתאוונים בערו באש - וגוג ומגוג יבערו באש.
ב. הקב"ה אמר למשה שיבחר "שבעים" זקנים כדי להאציל עליהם רוח; - שבעקבותיה יגיע הבשר ש"התאו" אליו. המספר "שבעים" מקביל למספר "שבע", שמסמל את עולם ה"טבע"; ובנבואת גוג יבערו אש במשך "שבע" שנים, ויקברו את המתים במשך "שבעה" חדשים.
ג. המתאוים "מתו" וזכו ל"קבורה". גם נבואת גוג ומגוג מדגישה את שלב ה"קבורה" של "המתים".
ד. יחזקאל אומר שנבואת גוג ומגוג היא נבואה עתיקה - 'אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי בְּיָמַי קְדָמוֹנִים'; חז"ל בארו שהיא נאמרה במאורעות "קברות התאוה".

התהליך שישראל יעברו בעת "מלחמת גוג ומגוג" חוזר על התהליך שהם עברו ב"קברות התאוה". מדובר בגמילה מהנהגות הגויים - באמצעות "מנות יתר" של השפעה גשמית.

יחזקאל מנבא שהתחייה של עם ישראל תהיה בשני שלבים. בשלב הראשון ישראל יחוו "תאוה" להיות עם "כָּכָל הַגּוֹיִם" - ולהיגאל בדרך גשמית. מאווייהם יתמלאו; ישראל יתלכדו ויחזרו לארצם, הם ינצחו את אויביהם ויהיו עם עשיר: "יִשְׁבְּי לְבַטַּח כָּל־... עַם מְאֻסָּף מְגוֹיִם עִשָּׂה מְקֵנָה וְקִנְיָן". לאחר מכן, יחזקאל רואה את גוג ואת הגויים שעומו - באים כדי להשתלט על ישראל ועל רכושם. אך כשם שאוכלי הַשָּׁלֹו לא מתו ממש - כך גוג והגויים לא באים ממש!! בשני המקרים מדובר ב"החלפת משקפים"; בתיאור האירוע באמצעות "משקפים אחרות".
יחזקאל רואה את גוג והגויים "באים" כדי לתבוע את נצחונם!! האומה הישראלית שקמה בארץ ישראל דומה לגויים, גם היא אינה עוסקת ברוחניות באופן מיוחד - והגויים תובעים "בעלות" על האומה הזו ועל נכסיה. אך הקב"ה לא יתן לגוג ולגויים את משאלתם. ישראל יעברו תהליכים שמקבילים לשלב של "תבערה" ולשלב של "קברות התאוה". הם יקבלו "משקפים רוחניות גבוהות" - וימאסו בחיים של תאוות גשמיות.

וְשִׁלַּחְתִּי אֶשׁ בְּמַגּוּג וּבִישְׁבֵי הָאֵיִם לְבַטַּח

השלב הראשון מקביל לשלב של "תבערה". בשלב זה תהיה שלילה גמורה של ה"מתאוים" לענייני העולם הזה. אנשים מישראל - "יִשְׁבְּי עַרְי וְשִׁרְאֵל" - ירצו לחזור ולבטוח בעמל התורה והתפילה, והם יגדירו את אחיהם שדומים לגויים ו"מתאוים" לגשמיות - בתור "מתים". עולם הטבע הגשמי קשור למספר "שבע" - ש"שבעים האומות" "בוערים" בתאוה אליו; ולפיכך, ה"מתים" הללו שרוצים לבטוח בכלי נשק גשמיים יוגדרו כמי שבוורת בהם - "אֶשׁ שִׁבַע שָׁנִים".
הירושלמי אמר "המת בשבע שני גוג - אין לו חלק לעתיד לבוא"; והוא מגלה, שבשלב הראשון תהיה שלילה מוחלטת של "המתאוים"!! והם יוגדרו כ"מתים" שאינם זכאים אפילו ל"חלק" לעתיד לבוא.

גֵּי הָעֵבְרִים קְדָמַת הַיָּם

"קברות המתים" היא השלב השני במלחמת גוג ומגוג; והיא מקבילה לשלב השני של "קברות התאוה". הקבורה קשורה גם היא למספר "שבע" והיא תימשך "שִׁבְעָה חֳדָשִׁים", מפני שעולם הטבע הגשמי קשור למספר "שבע" ש"שבעים האומות" קשורים אליו.
יחזקאל מתאר את מיקום ה"גיא" שישמש לקבורת ה"מתים" - "גֵּי הָעֵבְרִים קְדָמַת הַיָּם". המילים 'קְדָמַת הַיָּם' שולחות אותנו לתיאור הגבול שמפריד בין ארץ ישראל לבין עבר הירדן המזרחי (במדבר לד, יא-יב): "וַיִּמְחָה עַל קְתָף יָם כְּנַרְת קְדָמָה: וַיָּבֹד הַגְּבוּל הַיִּרְדְנָה וְהָיוּ תוֹצְאֹתָיו יָם הַמֶּלַח...". צדו המזרחי של ים כנרת ('קְדָמַת הַיָּם') הוא נקודת ציון חשובה בגבול שבין שני עברי הירדן.

יחזקאל מחזיר אותנו לשלב שתפקיד "המתאוים" היה שמור לגויים בלבד; לפני ההסכמה ששבטי גד וראובן יעסקו בתפקיד הזה. מצדו המערבי של הגבול נמצאה ארץ ישראל הרוחנית, ובצדו המזרחי של הגבול נמצא "הגיא". המקום שיועד להיות "בית קברות" עבור הגויים; כדי שלגויים ש"רודפים אחרי העושר" יהיה חלק כלשהו לעולם הבא.³
יחזקאל אומר - 'בַּיּוֹם הַהוּא אֶתֵּן לְגוֹג - מְקוֹם שֵׁם קָבֵר בְּיִשְׂרָאֵל; וְכוּוַנְתּוּ לומר שיחזרו להפנים את הרעיון שהתפקיד (= "בית קברות") הזה מיועד לגויים בלבד; ויחזרו להתייחס באופן שלילי כלפי אנשים מישראל שנטלו את תפקיד ה"מתאוים".

וְחִסְמַת הַיָּם הִיא אֶת הָעֵבְרִים

יחזקאל אומר "גֵּי הָעֵבְרִים קְדָמַת הַיָּם - וְחִסְמַת הַיָּם הִיא אֶת הָעֵבְרִים". הגדרת "המתאוים" - כמי ש"עוברים" לצד שנחשב ל"גיא" נמוך - תחזור ותחסום את הרצון לעבור לתפקיד "המתאוים".
יחזקאל מוסיף ואומר "וְאֶנְשֵׁי תְמִיד יִבְדְּלוּ עֵבְרִים בְּאֶרֶץ - מְקַבְּרִים אֶת הָעֵבְרִים". בתחילת דבריו ה"עֵבְרִים" הם אנשים חיים - ובהמשך דבריו ה"עֵבְרִים" הם אנשים מתים שטעונום קבורה. יחזקאל מתאר שיתאפשר מעבר חד כיווני. אנשים יתכבדו ויהיו "עוברים" מתפקיד של "מתאוים" לתפקיד של "עמלים בתורה". ה"עוברים" האלו יעברו בארץ ממקום למקום ויחזקו את האנשים בצורך להתייחס בשלילה למי שינהגו הפוך מהם; לאותם אלו שיהיו "עוברים" מתפקיד של "עמלים בתורה" לתפקיד של "מתאוים". ה"עוברים" מהסוג השלילי שעזבו מקום קדוש של לימוד תורה, והלכו ובאו לתפקיד (=מקום) נמוך

שנחשב ל"גיא"; יוגדרו כמי ש"קבורים בחייהם" בתפקיד שנועד לגויים; וכעין המבואר בקהלת (ח, י): "...כִּי אֵינִי רֹשֶׁעִים קְבָרִים
וְנָבְאוּ וּמִמְקוֹם קְדוֹשׁ יִהְיֶינָהּ..."

כלי הנשק ש"משה ייצר עבור ישראל

במצב טבעי, כל אחד מישראל היה אמור לפעול לפי נטיותיו והרגשותיו. אנשים היו "עוברים" מקבוצה לקבוצה כדי לראות
איזה תפקיד מתאים להם. בסופו של דבר לאחר בדיקת האפשרויות השונות היו נוצרות שלוש קבוצות מרכזיות. א. קבוצה של
אנשים שנוטים לרוחניות ועוסקים בתורה ובתפילה. ב. קבוצה של אנשים שרודפים אחרי העושר ואחרי הצדדים הגשמיים של
העולם. ג. קבוצת ביניים בעלת גוונים מרובים - שמשלבת באופנים שונים בין הרוחניות לבין הגשמיות.

האדם נולד תינוק ש"מתאוה" לקבל ולצבור דברים גשמיים. הוא עלול לבחור ב"תאוה" הזו רק מפני שהוא הורגל אליה.
לפיכך, קבוצת לומדי התורה וקבוצת הביניים היו עלולות להיות שתי קבוצות קטנות - ואילו קבוצת הרודפים אחרי העושר
היתה גדולה ביותר. יחזקאל מנבא שמצב זה יאפיין אמנם את השלב הראשון של הגאולה; ישראל לא יהיו שונים אז בהרבה מן
הגויים - "עַם מְאֻסָּף מְגוּזִים - עֲשָׂה מְקָנָה וְקִנְיָו". כדי להגיע לשלב השני של הגאולה צריך להגדיל את שתי הקבוצות - על חשבון
קבוצת הרודפים אחרי העושר. לשם כך, יחזרו וישתמשו בכלי הנשק החינוכיים ש"משה סיפק לישראל ב"תבערה" וב"קברות
התאוה".

האם תתכן מחלוקת בין משה לבין יחזקאל

כזכור, רבי יונה אמר בירושלמי ש"המת בשבע שני גוג - אין לו חלק לעתיד לבוא!" והוא רמז לנו שמלחמת גוג ומגוג היא
מלחמה פנימית רוחנית שנעשית בתוך עם ישראל; ובשלב הראשון שלה אנשים מישראל יגדירו את אחיהם שרוצים לדמות
לגויים ולהתאוות לענייני העולם הזה - כ"מתים" שאין להם אפילו חלק לעולם הבא. אך דבריו מעוררים שאלה קשה! משה
גילה בסיום התורה, ששבטי ראובן וגד שנטלו על עצמם את תפקיד "המתאוים" - יחיו לעולם הבא!! כיצד יתכן שיחזקאל
מתעלם מדבריו של משה אדון הנביאים?

אין סתירה בין דברי יחזקאל - לדברי משה בסיום התורה; כשם שאין סתירה בין דברי משה הראשונים ב"תבערה" וב"קברות
התאוה" - לבין דבריו בסיום התורה!! דברי משה אינם סותרים את עצמם - מפני שמדובר בתהליך חינוכי; ותהליך כזה כרוך
מטבעו באמירות ניגודיות!!

עם ישראל צריך שיהיו בו את שלושת הקבוצות. קבוצה של אנשים שנוטים לרוחניות ועוסקים בתורה ובתפילה; קבוצה של
אנשים שרודפים אחרי העושר ואחרי הצדדים הגשמיים של העולם; וקבוצת ביניים בעלת גוונים מרובים - שמשלבת באופנים
שונים בין הרוחניות לבין הגשמיות. ברם, תהליך הבריור שכל אחד עובר כדי לברר לאיזו קבוצה הוא שייך הוא תהליך כואב!! -
ומשה רבנו התווה לנו את הדרך כיצד לעשותו.

התהליך המכאיב של ההתאמה לתפקיד

'רבינו בחיי' כותב שם (דברים לג, ו):

"ועל דרך הקבלה 'יחי ראובן ואל ימת'; הזכיר 'יחי' - על חיי העולם הבא, 'ואל ימת' - שלא ישוב משם עוד בגוף למות
מיתה שניה. ... וגלה לנו בזה כי הנשמות מתגלגלות לשוב בגוף...
כי משה התפלל על השבט (ראובן) שיזכה לחיות חיי עד, ולא ישוב משם עוד בגוף למות מיתה שניה..."

ניתן להמשיך את דבריו ולומר, שבתחילה כל אדם מישראל צריך ללחוץ עם עצמו ולמסור את כל מהותו עבור לימוד התורה. גם
אם הוא "משבט ראובן" והוא מרגיש שיש לו "תאוה" חזקה לעושר ולענייני העולם הזה - הוא צריך להחליט שהתפקיד של
"עמל בתורה" מיועד עבורו. אם הוא לא יימלא את ייעודו בחיים הוא עלול לחזור ב"גלגול" כדי להשלים את הייעוד הזה.
בשלב הבניה הראשוני של אישיות "העמל בתורה", הוא מוכרח להקל על עצמו את המלחמה. כדי להסיר לבטים מלבו הוא צריך
לשלוף לגמרי את אלו ששונים ממנו ומיישמים את תאוותם לענייני העולם הזה. - הוא צריך להתייחס אליהם כאל "מתים"
שאינם להם אפילו חלק לעולם הבא.

בשלב הבניה השני של אישיותו, הוא יכול כבר להכיר בצורך באנשים אחרים שמיישמים את תאוותם לענייני העולם הזה. הוא
שעמל בתורה - יזכה לחיים מלאים בעולם הבא. האחרים "שקבורים בחייהם" בתפקיד הקיום הגשמי של העולם - יזכו
ל"חלק" כלשהו לעולם הבא.

מי ששרד את שני שלבי המלחמה הראשונים, והחל להתענג מעצם העמל בלימוד התורה, הגיע לשלב השלישי, הוא יכול להניח
מידיו את כלי הקרב. הוא יכול להביט באחיו שלא שרדו את "מלחמת גוג" הזו ולהבין שלא כולם נועדו להיות לומדי תורה.
אלו שלא שרדו את הקרב - אם מפני שהם התאומו מאוד לענייני העולם הזה ואם מפני שהיו להם קשיים כלכליים - נועדו
מלכתחילה להגיע למקומות (=תפקידים) שהם נקלעו אליהם. מי שנפלט לקבוצת הביניים שמשלבת באופנים שונים בין
הרוחניות לבין הגשמיות - שייך לקבוצת הביניים; ומי שנפלט לקבוצת "המתאוים לעושר" - שייך אף הוא לקבוצה שנועדה לו
מלכתחילה.

בשלב השלישי יש רשות להשתמש בתורה הגבוהה מאוד ש"משה גילה בסוף ימיו" - מותר לגלות שגם שבטי גד וראובן (המתאוים
לעושר) יחיו לעולם הבא!! עם ישראל צריך שיהיו בו גם אנשים שמתאוים לענייני העולם הזה, - והם בני העולם הבא בדיוק
כמוהו.

רבי יונה שאמר - "המת בשבע שני גוג - אין לו חלק לעתיד לבוא!" תיאר רק את השלב הראשון של "מלחמת גוג" הזו. אך הוא
מכיר גם בשלב האחרון - שמעניק חיי עולם הבא לכל עם ישראל; והוא עצמו מרמז אליו בהמשך דבריו בירושלמי שם (כמבואר
בהערת השולים⁴).

1 בברכה לשבת גד נאמר 'וַיֵּאָמֶר יְהוָה אֱלֹהֵינוּ'. תרגום יונתן מביאר שכוונת הכתוב - שמשה רבנו ישוב ויעמוד בראש העם גם לעתיד לבוא. לשטית רבנו סעדיה גאון זו גם כוונת תרגום אונקלוס שם.

2 רבי שמלאי במסכת סוטה (דף יד, א) בביאור כתוב נוסף בנבואה הזו; וזהו (רעיא מהימנא ג, נשא דף קכה ב; כי תצא דף רפב א).

3 ההבדל בין "חיי העולם הבא" לבין "חלק לעולם הבא" מביאר מתוך דברי הרמב"ם. הרמב"ם כותב בהלכות איסורי ביאה (יד, ד): "העולם הבא אינו צפון אלא לצדיקים והם ישראל". מאידך הרמב"ם כותב בהלכות מלכים (ח, יא): "כל המקבל שבע מצוות ונוהר לעשותן, הרי זה מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא - והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה והודיענו על ידי משה רבינו שבני נח מקודם נצטוו בהן". לחסידי אומות העולם יש "חלק" בלבד; - וזו מדרגה נחותה ממדרגת ישראל. וכן כתב ספר העקרים (מאמר רביעי פרק לא): "חסידי אומות העולם יש להם חלק ומדרגה מה בעולם הבא".

4 וזו לשון הירושלמי שם בתרגום חופשי: - "אמר רבי יונה בשם רבי חמא בר חנינא: המת בשבע שני גוג - אין לו חלק לעתיד לבוא! והסימן לכך, שידוע שמי שאוכל מסעודת האירוסין - יאכל גם מסעודת הנישואין עצמה. שמע רבי יוסי ואמר: ויאים הם דבריו, ומי שסובל בעולם הזה תהיה לו תשובה ומנוחה בעולם הבא. רבי יונה בשם רבי חייה בר אשי אמר: עתידים הם תלמידי החכמים להתייגע בעולם הבא מבתי כניסיות לבתי מדרשות - מה טעם שנאמר 'יִלְכּוּ מִחֵיל אֶל חֵיל יִרְאֶה אֶל אֶלֶּהִים בְּצִיּוֹן' " בתחילה רבי יונה פירש את נבואת גוג בשם רבי חמא בר חנינא: מי שעמל בתורה ובתפילה בעולם הזה דומה למי שאכל דברים רוחניים בסעודת האירוסין; ולפיכך הוא יוזמן לאכול דברים רוחניים גם בעולם הבא. אך מי שנהנה בעולם הזה מ"תאוות גשמיות" ולא אכל כאן דברים רוחניים - מוגדר כ"מת"; ולא יהיה לו אפילו "חלק" לעולם הבא.

רבי יוסי מתייחס אל דברי רבי יונה האלו, ואומר שהם מיועדים למי שסובלים צער בעולם הזה. מדובר באנשים שעמלים בתורה ובתפילה אך טרם זכו לקבל "עיניים רוחניות גבוהות ביותר". אנשים אלו סובלים מפני שהם מתקנאים בחבריהם שצוברים "תאוות" גשמיות. לפיכך, הם צריכים להתייחס לחבריהם שרודפים אחרי התאוות הגשמיות כמו "מתים" שאין להם אפילו "חלק" לעולם הבא. הם שאכלו את הדברים הרוחניים מתוך צער - יבואו על שכרם ויאכלו אותם בעולם הבא מתוך תענוג. ברם, אחיהם שנמשכו אחרי ה"תאוות" - לא יזכו לכך.

לאחר מכן, רבי יונה עצמו מביא אמרה אחרת בשם רבי חייה בר אשי. אמרה זו מגלה שקיימת מציאות של תלמידי חכמים שהגיעו לשלב שהם טועמים מהעולם הבא כבר בעולם הזה; והם נהנים כבר מעצם היגיעה בתורה ובתפילה. תלמידי חכמים אלו אינם מתקנאים בחבריהם שצברו רק "תאוות גשמיות", אלא להיפך!! וממילא ברור שהם מתפללים שחבריהם שעסקו בפיתוח הגשמי של העולם הזה - יבואו על שכרם בעולם הבא ויזכו לחיים רוחניים מלאים.

לע"נ אמו"ר רחל בת ר' בנימין בונים ע"ה

שו"ת במראה הבזק

(מתוך ח"ה)

Arizona, USA

אריזונה, ארה"ב
אדר תשס"א

שיתוף פעולה ועבודה בבית ספר המשותף לכל התנועות

שאלה

אני משמש ברבנות מקומית כשליח מישראל. הגענו לעיר לפני כמה חודשים. בעירנו קהילה יהודית גדולה, הרוב המוחלט לא קשור לשום זרם יהודי. ישנן קהילות רפורמיות וקונסרבטיביות יחסית גדולות. הקהילה האורתודוקסית היא קטנה.

מבחינת חינוך: יש בית ספר דתי אחד עד כיתה ח' (ובו לומדים גם תלמידים שאינם דתיים) וישנם עוד 2 בתי ספר של זרמים אחרים.

כשזה נוגע לתיכון הסיפור שונה מאוד. ישנו תיכון של חב"ד מאוד קטן (בערך 20 תלמידים) וזהו. המשפחות הדתיות ברובם שולחות את ילדיהם למדינות אחרות. מי שלא מעוניין לשלוח את ילדיו לפנימייה שולח אותם לבית ספר ממלכתי (לא יהודי). המצב עוד יותר גרוע בכך שיש הורים ששולחים את ילדיהם לבית ספר קתולי דתי כדי לקבל חינוך טוב!

עכשיו מתגבש פה תיכון יהודי שנועד לתת מענה לבעיה החינוכית. מי שעומד בראשו הוא בן אדם דתי שהביאו במיוחד כדי לנהל את התיכון. התיכון מיועד לכל הזרמים ביהדות. המנהל החליט שכל אחד מהתלמידים יוכל להתפלל איך שהוא רגיל - יהיה מניין עם מחיצה (לדתיים) ויהיה מניין בלי מחיצה. וכך הוא גם בנה את המערכת הלימודית - ישנו מסלול למתקדמים (דתיים) וישנו מסלול רגיל. במסלול הרגיל ילמד רב רפורמי והמנהל רוצה שאני אלמד במסלול המתקדם. מצד אחד יש פה אפשרות לעסוק בהמון קירוב ומצד שני זה לעבוד בבית ספר ש"נותן לגיטימיות" לזרמים האחרים ע"י זה שמאפשר חופש תפילה וכדומה. (יש לציין שהבניין הזמני - שנתיים - ממוקם על יד בית הכנסת הרפורמי).

השאלה שלי מתחלקת ל- 3 חלקים:

1. האם במצב הנוכחי ניתן ללמד שם (והאם יש הבדל באיזה מסלול אלמד).
2. אם לא ניתן ללמד במצב הנוכחי מה צריך להשתנות ע"מ שאוכל ללמד ?
3. אם ניתן ללמד שם מהם הקווים האדומים שעלי לנקוט בהם כמייצג את היהדות האורתודוקסית?

תשובה

שאלתך איננה שאלה שניתן להשיב עליה מבחינה רק הלכית טהורה. השיקולים הציבוריים הם אלה שצריכים להכריע, וגם זו הלכה.

אתם הגעתם לעיר לפני כמה חודשים ולכן איננו בטוחים שאתם כבר יכולים לקבל החלטה כל כך חשובה וודאי שמכאן קשה עוד יותר להכריע בכגון דא.

מכיוון שבעירכם רב העוסק בהפצת תורה והחזקת היהדות בעיר זה שנים מרובות, כל החלטה צריכה להיות בתיאום עמו ובהסכמתו המלאה.

ברור שצריך לעשות כל מאמץ "כדי שלא ידח ממנו נידח..."¹, מה עוד שלא ברור, שבית-ספר כזה יחזק את התנועה הרפורמית אף כי המבנה הזמני קרוב דווקא ל"טמפל" שלהם.

להלן עקרונות-יסוד הלכיים למצב שכזה:

יש להשתדל מאוד ליצור מסגרת חינוכית נפרדת לילדים האורתודוקסים.

כאשר אין אפשרות ליצור מסגרת שכזו, ואם לא תוקם מסגרת אורתודוקסית בתוך בית ספר משותף לכל הזרמים, יש חשש שהילדים האורתודוקסים ילמדו בבתי-ספר שאינם יהודים כלל¹, ראוי לסייע בהקמת המסגרת האורתודוקסית, בתוך בית

הספר המשותף במיוחד כשיש חשש, שאם תוקם ואתה לא תלמד בה, תיעשה המלאכה ע"י מי שאינו שומר מצוות.

ואולם יש להקפיד על התנאים הבאים:

א. שתהיה לך (או לסמכות תורנית אחרת) עצמאות מוחלטת בקביעת תכני הלימוד והתפילה².

ב. המלמד את הילדים שבזרם האורתודוקסי לא ילמד את הילדים שבזרמים האחרים, כי בכך יש משום חשש למתן

לגיטימציה בעיני הילדים האורתודוקסים³ לחינוך שאיננו מחויב להלכה למסורת וליסודות האמונה.

¹ אף על פי שב"אגרות משה" (יורה דעה ב, סי' קז) כתב שהמלמד אצל הקונסרבטיבים, אין רוח חכמים נוחה הימנו, אלא שמותר לפרנסה, המקרה שלנו שונה משתי סיבות: (א) כאן אין המוסד שייך לזרם הקונסרבטיבי, והמורה אינו מלמד קונסרבטיבים אלא אורתודוקסים. (ב) כאן יש חשש לחינוכם של ילדים אורתודוקסים שבלא מסגרת זו ילמדו אצל גויים, וזהו פיקוח נפש רוחני, ובמקרה זה התיר ב"אגרות משה" (אבן העזר ד, סי' כו ג) אף ללמד ילדים שעברו גיור רפורמי, וללמד בנים ובנות קטנים יחד (יו"ד ב סי' קד), מה שאין כן שם שהילדים הם מלכתחילה קונסרבטיבים.

² "אגרות משה" (יורה דעה" ח"א קלט; ח"ב סי' קו – קז).

³ "אגרות משה" (יורה דעה" ח"א סי' קלט). במקום אחר (יורה דעה ח"ב סי' קא) כותב בעל "אגרות משה" שאף כי אין איסור מפורש לקיים את הלימוד בבניין בית הכנסת הרפורמי או סמוך לו, יש להימנע מכך מסיבות חינוכיות, ובנדון דידן שמדובר על שכנות זמנית, ניתן להקל, אך יש להשתדל שהמיבנה הקבוע לא יהיה סמוך לבית-הכנסת הרפורמי.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,

הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

חברי הועדה המייעצת:
הרב זלמן נחמיה גולדברג
הרב נחום אליעזר רבינוביץ
הרב ישראל רוזן

שו"ת "במראה הבזק", חלקים א'-ו'

תשובות לשאלות מרבני הגולה. השאלות מבטאות את המצב מיוחד של קהילות ישראל בכל קצוות תבל בימינו אנו. התשובות מתמודדות עם המציאות בעולם מודרני מתפתח בדרך של "דרכיה דרכי נעם". הספרים עוסקים בארבעת חלקי ה"שלחן ערוך" תוך ניסיון לקחת בחשבון גם את החלק החמישי הוּפֵך את התורה ל"תורת חיים".

מחיר מבצע לששת הכרכים 300 ₪ במקום 360 ₪ (לחץ לקניה) (טל' 02-5371485)

חדש!!!

שו"ת "במראה הבזק" במהדורה מהודרת! מחיר מבצע לששת הכרכים 360 ₪ במקום 480 ₪

בשיתוף המרכז לשירותים רוחניים לקהילות - ההסתדרות הציונית העולמית

